

הקדמה - לימוד בהלכה

לימוד תורה מחולל אצל הלומד שינוי פנימי. דבר ה' המתגלה בעולם דרך התורה מרווה את הנפש אשר משתוקקת למזון רוחני. לימוד הלכה מקנה מעלה נוספת, הוא משפיע על עולמו המעשי של הלומד ונוצר איחוד בין עולם רוחני-עליון ועולמו המעשי של האדם. זאת תכלית התורה, שקרויה על שם "ההוראה" שהיא מתווה (מהר"ל, נתיב התורה א). במקצוע ההלכה ייחודיים דיני ממונות ועליהם נאמר "הרוצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות, שאין לך מקצוע בתורה יותר מהן, והן כמעין הנובע" (בבא בתרא קעה, ב). עיסוק בדינים אלה מעצים את חוש הצדק והישר. ההתלבטות בדילמות ממוניות יוצרת עניין וסקרנות לשמוע את דבר ה' בייחוד בשאלות המוכרות ללומד מחיי יום-יום. מכון "משפט לעם" עוסק בהעברת סדנאות בדיני ממונות במוסדות חינוך. הניסיון "בשטח" מראה שנושא הסדנה קרוב לעולמם של התלמידים וההקשבה והמעורבות גדלה מצידם. החוברת מעשירה את לימוד ההלכה בכיתה באמצעות שאלות מעשיות. הרחבה נוספת, הכוללת מאמרים וסרטונים, ניתן למצוא באתר מכון "משפט לעם". תודה וברכה לישיבת ההסדר בשדרות המשמשת אבסניה של תורה למכון "משפט לעם" ולמכללת "אורות ישראל" שסייעה רבות להוצאת חוברת זו. אנו תפילה שבזכות לימוד דיני ממונות יתקיים בנו "השיבה שופטינו כבראשונה".

תוכן עניינים

נזק תוך כדי מריבה.....	6
כפיה על מידת סדום.....	15
הלשנה.....	24
קטן שהזיק.....	29
אמת במסחר.....	32
שימוש ברכוש ללא רשות ובחפץ גנוב.....	39
להציל עצמו בממון חברו.....	46

כאשר אדם מותקף הכללים משתנים; בעת הוא נדרש להגן על עצמו ולשם כך מותר לו להשתמש בכוח.

ספר החינוך (מצווה שלח) נימק זאת בשני פנים:

א. מותר לאדם להגן על עצמו, אם יספוג בלי להגיב ימשיכו להציק לו;
 ב. התורה לא צייתה שיהיה האדם כ"אבן שאין לה הופכין" (אדם לא נדרש להתנהג כסמרטוט - לספוג בלי להגיב) - רצוי לסיים את העימות ללא הפעלת כוח, אך אדם צריך לעמוד על שלו.

א. הכעס והתמודדות עמו

כעס גורם לאיבוד עשתונות ולנקיטת אלימות פיזית או מילולית. גורמי הכעס הם שניים: מניעים פנימיים ומניעים חיצוניים. כאשר אנו נתקלים בדברים שלא פועלים לפי הציפיות שלנו, הכעס מציף את ליבנו והתפרצות זעם אלימה עלולה לצאת החוצה. לפעמים אנו כועסים אפילו על עצמנו, כדוגמת אדם שיוצר יצירה והתוצאה מאכזבת אותו משום שהיא לא עומדת בציפיות. הרב קוק מדבר על מניע נוסף, מניע המגיע מתוך עולמו הפנימי של האדם וגורם לו תחושת התמרמרות וכעס. כלפי המניע החיצוני, יש ללמוד להגיב מתוך בחירה ושליטה פנימית. כלפי המניע הפנימי, ככל שתהיה בנייה של אמונה ויראת שמיים כן תחושת הסיפוק והשלמות תגדל ותנצח את הרגשות השליליים.

לפנינו מקורות על הכעס ודרכי התמודדות:

רמב"ם, הלכות דעות פרק ב, הלכה ג

יש דעות שאסור לו לאדם לנהוג בהן בבינונית אלא יתרחק מן הקצה האחד עד הקצה האחר, והוא גובה לב... וכן הכעס מידה רעה היא עד למאוד וראוי לאדם שיתרחק ממנה עד הקצה האחר, וילמד עצמו שלא יכעוס ואפילו על דבר שראוי לכעוס עליו. ואם רצה להטיל אימה על בניו ובני ביתו או על הציבור, אם היה פרנס ורצה לכעוס עליהן כדי שיחזרו למוטב יראה עצמו בפניהם שהוא כועס כדי לייסרם ותהיה דעתו מיושבת בינו לבין עצמו - כאדם שהוא מדמה כועס בשעת כעסו והוא אינו כועס. אמרו חכמים הראשונים כל הכועס כאילו עובד עבודת כוכבים, ואמרו שכל הכועס אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו ואם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו, ובעלי כעס אין חייהם חיים, לפיכך צוו להתרחק מן הכעס עד שינהיג עצמו שלא ירגיש אפילו לדברים המכעיסים וזו היא הדרך הטובה.

הרב קוק, אורות הקודש, חלק ג, עמוד רמג

יסוד הכעס בא מצד חסרון היצירה הרוחנית. קיבוץ כוחות רוחניים, העומדים לצאת אל הפועל... דוחקים את הנשמה ומצערים אותה בקצפון פנימי. יש סיבה פנימית לכעס. הדרך להתמודד עמו היא להגביר את האמונה בהשגחת ה'. הידיעה כי כל מה שקורה הוא מאת ה' ולכל דבר יש סיבה ותפקיד, מאפשרת לאדם להרגיע את כעסו ולא להתפרץ גם כאשר האדם ניפגש במה שנגד רצונו ודעתו. האמונה עוזרת לאדם להתמודד עם הלא צפוי.

הרב קוק, עין איה שבת, חלק ב, פרק יג, פסקה א

הידיעה שסוף כל סוף טוב ה' לכל וכי כל המעשים כולם הינם תפקידים שהקדוש ברוך הוא מנהיג על ידם את עולמו ושם בוודאי משמשים הכול לטובה באחרית, ההקשבה האמיתית הזאת מוכרחת להניח במידה ידועה את מידת החמקה של האדם, בהיותו נפגש במה שהוא נגד רצונו, שלא תתפרץ בכל מילואה.

ב. נזק תוך כדי מריבה

כאשר החלה מריבה ואחד מהצדדים הזיק לחברו: האם המזיק חייב לשלם עבור הנזק, או אולי תשלום הנזק חל על כל אחד מהניצים? נעיין במקורות הבאים:

רבי יוסף קארו, שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות חובל בחברו, סימן תכא, סעיף יג

אם התחיל האחד, השני פטור, משום שיש לו רשות לחבול בו כדי להציל עצמו.

רבי שלמה בן יחיאל לוריא, ים של שלמה, מסכת בבא קמא פרק ג, סימן כו

אחר שנשמט כבר המוכה ממנו, שהציל את עצמו, מחמת שכבר הכה אותו. וחוזר עוד המוכה וחבל בו יותר ממה שצריך להציל את עצמו. אעפ"י שאין בו דין רשע, דהוי קצת אונס, אין אדם נתפס על צער, ויצרו תקפו. מכל מקום מדין תשלומים לא מפטר השני, אין זה אונס לפוטרו מתשלומים, סוף סוף הזיק בדעת ובכונה.

הרב יאיר בכרך, שו"ת חוות יאיר, סימן סה

...להציל עצמו' לא שייך אלא אם תכף ומיד אחר הנחת יד חבירו הרים אגרופו והכה רעהו. מה שאין כן אחר שגמר חברו הכאותיו והפסיק מעט זמן, לא שייך'. למדנו שכל תגובה מאוחרת נחשבת לנקמה ולכן היא אסורה.

מחילה בהיאבקות יזומה

רבינו אשר בן יחיאל, שו"ת הרא"ש, כלל קא, סימן ו

שאלה

שנים שהתאבקו יחד והאחד הפיל חברו לארץ ונפל עליו וסימא עינו של התחתון בהפלתו, מה הדין?

תשובה

נראה שפטור, משום שהתאבקו זה עם זה מדעת שניהם והזיקו זה את זה שלא בכוונה. הדבר ידוע בשניים שמתאבקים יחד עיקר כוונתם שיפיל אחד לחברו, ואי אפשר לכוון שיפילו בנחת שלא יזק כי בכל כוחם הם מתאבקים וכל אחד מהם מכוון להפיל חברו ומחלו זה על זה, ואדעתא דהכי התאבקו יחד. אם שני הצדדים החלו במריבה יחדיו, אין לחייב על הנזק ההדדי משום שלכל אחד יש בחירה ואחריות להימנע מעימות או להיכנס לעימות, והבחירה מחייבת. האדם צריך לדעת שלא יוכל לתבוע את חברו אך גם לא יתבע. במקרה שאחד תקף ראשון עליו לשלם את הנזקים, וחברו שהתגונן פטור מגרימת נזק. יישום עיקרון זה בא לידי ביטוי בתשובות הבאות:

משקפיים שנשברו תוך כדי משחק

מה הדין כאשר תוך כדי משחק כדור הכדור עף אל פני ראובן ושבר את משקפיו, האם הזורק חייב לשלם עבור המשקפיים או לא, ומדוע?

הרב צבי שפיץ, משפטי התורה, בבא קמא סימן ס

שאלה

מספר נערים שיחקו בכדור. תוך כדי המשחק העיף אחד הנערים את הכדור לעבר
1 בתשובה שם מאריך בנימוק אחר: הנתקף 'חם לבבו' ואין לבוא אליו בטענות, אך מסקנת שו"ת 'חוות יאיר' שאין זו סיבת פטור אלא תקנה. פירוש הסמ"ע בסימן תבא, סעיף יג ביאר באופן אחר.

חברו והכדור פגע בפניו של חברו ושבר את משקפיו. הזורק טוען שזו דרכו של משחק ומכיוון שלא התכוון להזיק הוא פטור.

תשובה

אם זורק הכדור לא התכוון לפגוע עם הכדור בפניו של חברו, אלא כך היא דרך המשחק שבועטים בכדור או זורקים אותו לעבר הזולת - המזיק פטור מלשלם לניזק את נזקו. לאור זאת, הוא הדין כאשר נערים משחקים מרצונם בכדור וכל אחד יודע מראש שאי אפשר לכוון בדיוק את הבעיטה. אם כן, על דעת כן הם משחקים בכדור, וכל אחד מוחל מראש לשני על נזקו. לפיכך, מראש נכנסו לשחק בכדור על דעת מחילה הדדית, ולכן פטור הבעט בכדור אם הוא שבר את משקפיו של חברו תוך כדי המשחק וללא כוונה.

כדור שאבד תוך כדי משחק שו"ת משפטי ארץ, חלק א, עמוד 492

שאלה

שני ילדים משחקים לעתים קרובות כדורסל בביתו של אחד מהם עם כדור של המארח. מקום המשחק נמצא ליד מצוק ולעתים הכדור נופל למטה לשכנים. לרוב מצליחים החברים למצוא את הכדור. לפני זמן מה הפיל האורח את הכדור למטה תוך כדי משחק אך הפעם הכדור נתקע באמצע ואין דרך להביא אותו. המארח טוען שכיוון שהאורח הפיל את הכדור עליו לקנות לו כדור חדש, ואילו האורח מוכן לשאת רק במחצית הנזק. בהמלצת ההורים פונים החברים במשותף אל כבוד הרבנים על מנת לקבל דעת תורה.

תשובה

מכיוון שהנזק נעשה תוך כדי משחק אין לחייב את הזורק, כפי שפוטרת ההלכה (שולחן ערוך, אורח חיים רמ"א, סימן תרצה, סעיף ב) את מי שהזיק לחברו תוך כדי השמחה בחג הפורים, ואת המזיק לחברו תוך כדי רכיבה על סוס בדרך של שחוק. הטעם הוא לפי שהמשחקים מוחלים זה לזה על הנזקים שעלולים להיגרם מפאת המשחק, בתנאי שהמשחק היה סביר.

ג. קריאת כינוי לחברו

אחד האיסורים החמורים שבתורה הוא הלבנת פנים. חז"ל התייחסו להלבנת פני חברו בחומרה ואמרו: "המלבין פני חברו ברבים אף על פי שיש בידו תורה ומעשים טובים אין לו חלק לעולם הבא" (אבות פרק ג, ג), "נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים" (בבא מציעא דף נט, א). הלבנת פנים היא פתח לשימוש בכוח ואלימות זולת הפגיעה החמורה בכבוד האדם.

שם האדם רומז למהותו

ברכות דף ז, ב

רות - מאי רות? אמר רבי יוחנן: שזכתה ויצא ממנה דוד שריוהו להקדוש ברוך הוא בשירות ותשבחות. מנא לן דשמא גרים? - אמר רבי אליעזר דאמר קרא: "לכו חזו מפעלות ה' אשר שם שמות בארץ", (תהלים מז) אל תקרי שמות אלא שמות

מכאן שישנה חשיבות להקפיד לקרוא לאדם בשמו המלא ולא בכינוי.

בחירת שם

הרב עובדיה יוסף, יביע אומר, חלק ה, יו"ד, סימן כא

בבראשית רבה (פרשה לז סי' י), א"ר יוסי, הראשונים שהיו מכירים ייחוסיהם היו מוציאים שמם על שם המאורע, אבל אנו שאין אנו מכירים ייחוסינו, אנו מוציאים לשם אבותינו. רשב"ג אומר, הראשונים שהיו משתמשים ברוח הקדש היו מוציאים שמם על שם המאורע, אבל אנו שאין אנו משתמשים ברוח הקדש, אנו מוציאים לשם אבותינו. ע"כ. ובאגודה (פ"ק דשבת ס"ס יז): לא יקרא אדם את בנו על שם אדם רשע, דכתיב ושם רשעים ירקב, ולכן נהגו לקרות אדם על שם זקנו, כי כל איש אביו צדיק. עכ"ל. והנה ישנם מנהגים שונים בין העדות השונות, יש שמקפידים שלא יקרא אדם שם בנו על שם אביו כשעודו בחיים, ויש שאדרבה מדקדקים בכך לקראו דוקא על שם אביו, אפילו עודו בחיים, שזהו דרך כבוד וחשיבות, וכמ"ש: עמרת זקנים בני בנים.

להתרחק מכל כינוי

תלמוד בבלי, מסכת מגילה דף כח, א

שאלו תלמידיו את רבי זירא: במה הארכת ימים? - אמר להם: מימי לא הקפדתי בתוך ביתי, ולא צעדתי בפני מי שגדול ממני, ולא הרהרתי במבואות המטונפות, ולא הלכתי ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין, ולא ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא ששתי בתקלת חברי, ולא קראתי לחברי בחכינתו.

רש"י שם, ד"ה ואמרי

אפילו אותו כינוי שמסודר ובא לו ממשפחתו, שם דופי (שם גנאי שהודבק לו בחוג המשפחה עוד מילדותו).

רבי זירא תולה את אריכות ימיו במעשים מיוחדים שעשה, אחד מהם שלא קרא לחברו בשם גנאי.

האם כינוי קבוע נחשב בגדר: "הלבנת פנים"?

בבא מציעה דף נח, ב

אמר רבי חנינא: כל היוורדים לגיהנם עולים, חוץ משלשה שיורדים ואינם עולים ואלו הן: הבא על אשת איש, והמלבין פני חברו ברבים, והמכנה שם רע לחברו. מכנה היינו מלבין! אף על גב דדש ביה בשמיה.

פירש רש"י שם, ד"ה דדש ביה: כבר הורגל בכך, שמכנים אותו כן ואין פניו מתלבנות, ומכל מקום זה להכלימו מתכוון.

רבי יוסף קארו, שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות אונאה, סימן רכח, סעיף ה

יזהר שלא לכנות שם רע לחברו, אף-על-פי שהוא רגיל באותו כנוי, אם כוונתו לביישו, אסור.

השולחן ערוך מדגיש את הכוונה לבייש, כלומר אם האדם לא מתכוון לבייש, זה הוא כינוי קבוע, מותר.

כינוי עקב מבנה גוף

פעמים רבות מכנים לאדם בכינוי שמקורו באחת מתכונות הגוף הבולטות אצלו, כמו ג'ינג'י, שמן וכדומה. האם דבר זה מותר?

שו"ת תורה לשמה, סימן תכא

שאלה

מי שחוטמו גדול האם מותר לקרואו 'בעל החוטם'?

תשובה

נראה שדבר זה נידון לפי העת והזמן ולפי דעתן של בני אדם, אם דרכן להקפיד על זה אם לאו. שאם אין דבר זה שגור ומוטבע ומצוי בין בני אדם לקרואו 'בעל החוטם' לאדם שיש לו חוטם גדול הרי זה חשיב גנות, ואסור. והא דאמר ליה שמואל לרב יהודה: "שיננא! כוותך מסתברא" (מסכת ברכות דף לו, א, שמואל היה מכנה את תלמידו רב יהודה בכינוי: בעל שיניים גדולות), כך היה דרכם של בני אדם בזמן ההוא לקרא "שיננא" למי ששיניו גדולים ולא היה דרכם להקפיד בזה כי לא היה נחשב להם דבר זה לגנות.

למדנו שאם הכינוי מתפרש כגנאי לא מועילה מחילה, אך אם הכינוי סתמי וללא משמעות של פגיעה, המחילה מועילה ומותר.

סיכום

אסור להכות שום אדם, גם בתגובה לאלימות מילולית. יש לעבוד על שליטה עצמית כנגד הכעס על מנת למנוע התפרצות אלימה.
מי שמותקף רשאי להתגונן באותה רמה של תקיפה ופטור על נזקים שיגרם תוך כדי המריבה. אסור לכנות אדם בכינוי גנאי, אך אם הוא רגיל בכך והכינוי לא מתפרש כגנאי מותר ומידת חסידות להימנע לגמרי.

בפיה על מידת סדום

פניני הלכה - בין אדם לחברו
כופים על מידת סדום
(פרק א, אות ב)

ראשי פרקים

הקדמה למורה

א. מקרים שכופים על מידת סדום

הכנסת מקרר דרך המרפסת של השכן

הפרת זכויות יוצרים

ב. אדם קובע מה ייעשה ברכושו

התנגדות שכן להתקנת מצלמה בחדר מדרגות

שימוש ללא אישור בחדרי מלון ריקים

כניסה למקומות בילוי ללא תשלום

נסיעה ברכבת הקלה ללא תשלום

סיכום

הקדמה למורה

היחידה עוסקת בנושא בעלות ושליטה. לכל בעל חפץ יש רשות וסמכות לנהל את רכושו. אולם, אף שיש ציפייה מוסרית מאדם בעל אמצעים לעזור לנזרכים אין אפשרות להכריח אותו. פעמים ישנו רצון להקל ולהשתמש ללא רשות משום שבשימוש לא נגרם שום הפסד לבעלים. צריך להדגיש שאין שום היתר להשתמש בחפצי אחר ללא רשות מפורשת. אמנם ישנם מקרים שסירוב בעלים נחשב כ"מידת סדום", ולא מתחשבים בדעתם.

סרטון

ליחידה מצורף סרטון המציג ניסיון של בני נוער לחסוך בעלויות טיול. הם לנו בבית הארחה ושילמו לפי מספר המיטות בחדר. בפועל, מספר רב של תלמידים השתמשו בחדרים ואף נהנו מארוחת הבוקר ללא רשות.

שאלות לדיון

האם התלמידים צריכים לשלם על השימוש במתקני בית הארחה ללא רשות? המענה לפטור שכן בכל מקרה אין הפסד לבית הארחה, החדר נתפס על ידי חלק מהחברים ולא ניתן להשכיר אותו. ואף ביחס לאוכל, הוא כבר הוגש לשולחנות ומה שנשאר ייזרק.

לעומת זאת, כל שימוש ללא רשות נחשב גזל אף שלא נגרם הפסד לבית הארחה, הבעלים יכול לדרוש תשלום.

בין השורות עולה לדיון השאלה הבאה - האם רצוי לכפות על אדם לנהל את כספו על פי שיקולים מוסריים? האם כשאין הפסד לבית הארחה ניתן להשתמש במתקנים ללא רשות? בשאלות אלו עוסקת היחידה שלפנינו.

ביחידה מובאות דוגמאות שונות למקרים בהם כופים על אדם להתנהל באופן נכון, ומקרים בהם שליטת הבעלים מוחלטת ואין לכפות אותו על ממונו.

הרחבה

רכוש וכסף רב נותנים לאדם הרגשת שליטה וכוח. הרב חרל"פ מגדיר את בעלות האדם בממונו לא בשימוש בחפץ בלבד אלא בקשר בין האדם ורכושו בעיקר הבעלות; הבעלות באה ממקום עמוק, יש בה משום הידמות לבורא עולם. וכך כתב הרב חרל"פ: "עצם הבעלות הוא ענין נשגב ושלם, שבשם שהבעלות העליונה (של בורא עולם) היא שלא לשם תשמישים, כי איננו נצרך חס-וחלילה לשום אחד מבריותיו, כן הבעלות

האמיתית הנמשכת אלינו התכלית היא הבעלות בעצמה מבלעדי ערך התשמישים". כמו בעלות הקב"ה בעולמו, שהוא קונה שמים וארץ, שאינה לשם תשמישים אלא לשם התקשרותו לעולמות התחתונים, כך בעלות האדם על חפציו - בקשר בין האדם ורכושו

א. כופים על מידת סדום

דין "כופים על מידת סדום" מבואר בדברי הגמרא (בבא בתרא דף יג, ב) כך: אם אדם מסרב לחלוקת ירושה ללא סיבה מובנת, ניתן להכריח אותו לחלק באופן שלאחיו תהיה תועלת והאח הסרבן לא יפסיד. כאן נשאלת השאלה: באיזה מצב אדם אדון לעצמו ברכושו ויכול לקבוע לבדו את אופי השימוש בכספו וברכושו, ובאיזה מצב עליו לשתף אחרים בכספו וברכושו, וניתן אף לכפות עליו?

דוגמה לכפייה בתחום שונה יש בהלכות צדקה, שם נאמר ש"כופים על הצדקה" (בבא בתרא ז, ב), כלומר מכריחים אדם אמיד לשלם צדקה בהתאם לרמת החיים הגבוהה שלו. אך זהו דין מיוחד מתוך מצוות צדקה ואין ללמוד מדין זה למצבים בהם אין האדם מצווה ואסור לפגוע בשליטתו וברכושו.

הכנסת מקרר דרך מרפסת השכן

הרב אברהם פרבשטיין, "כופין על מידת סדום", שורת הדין, עמ' שבג

אדם הזמין מקרר גדול לביתו. המקרר רחב מדי ולא עובר בחלל הדלת. הפתרון היחידי להעביר אותו דרך המרפסת של השכן אשר מתנגד לכך בכך תוקף. בית הדין פסק שעל השכן לאפשר מעבר דרך חצירו מהנימוק הבא: "הדבר תלוי בדעת בני אדם, אם בדרך כלל הם מתייחסים לשימוש זה כפגיעה בבעלותם אזי אי אפשר לכופ על כך. רוב האנשים אינם רואים בכפיה להעברה חד פעמית של חפץ דרך רשותם משום פגיעה בבעלות, להפך, מי שמסרב בלא סיבה סבירה נוהג במידת סדום והרי 'כופין על מידת סדום'.

פסק בית הדין מראה את הדרך המאוזנת בין הצורך לשמור על בעלות לבין כפיה על מידת סדום.

הפרת זכויות יוצרים

להלן דוגמא נוספת למקרה שבו מתאפשר השימוש בנכסי אחרים ללא רשות. הרב אליעזר וולדינברג, חלק ית, סימן פ

שאלה

אבקש לשאול בנוגע לצילום מאמרים (רפואיים או תורניים) מספר או כתב עת לשימוש עצמי, כשבשער הספר או כתב עת מופיעה אזהרה שאין להעתיק שום חלק מהתוכן ללא רשות המחבר או מהמוציא לאור ("קופירייט"). אני מדגיש שמדובר אך ורק לשם לימוד ושימוש עצמי ולא לשם מסחר, בכל זאת, האם יש כאן איסור של גזל או איסור אחר?

תשובה

נראה לי, דיש לצדד היתר בזה, דלא מהני (לא מועיל) קפידתו, מפני שב"זה נהנה וזה לא חסר כופין אותו על מדת סדום"... מכיוון שהמוציא לאור אחרי שהוא מוכר את הספרים אין ביכולתו יותר ליהנות מהם בהעתקתו, אם כן אזהרתו וקפידתו בזה על הקונים לא חלה ולא מתחשבים בה, היות והמוציא לאור לא יוכל ליהנות מזה, ובמקום שהבעלים לא יוכלו ליהנות מזה, כופין אותו על מדת סדום. וכל זה כאשר מעתיק אותו רק לשם לימוד ושימוש עצמי ולא לשם מסחר.

ולא זו בלבד (תנאי נוסף להיתר), אלא דגם לא משתרשי ליה - זאת אומרת, דבזה שעושה העתקה - איננו חוסך לו הוצאה כספית, שעבור כן לא היה הולך לקנות עוד ספר, אלא היה דוחק את עצמו ומסתדר גם בלי זה, ומקבל מזה רק תועלת ונחת רוח.

בעל ה'ציץ אליעזר' מתיר את הצילום במקרה זה, בהגבלה שהשימוש יהיה פרטי ולא מסחרי, וכן בתנאי שמצלם הספר לא היה קונה את הספר אף אם היה אסור לצלם.

לעומת זאת, מצאנו מקרים רבים אחרים שנידונו בפוסקים, שהדגישו את הרעיון שהאדם אחראי לרכושו ויכול לעשות בהם כרצונו, לגמרי.

ב. אדם קובע מה ייעשה ברכושו

הרב שמואל ואזנר, שו"ת שבט הלוי, חלק ת, סימן רצט

אין שום טעם שיוותר אדם על שלו ממש מטעם "כופים על מדת סדום", וכי אדם

עשיר שהרבה דינרי כסף לא נחשבים אצלו כלל, ושכנו האביון שחסר לו פרומה, וכי אנחנו נכוף ליתן לעני מכסף העשיר בלי הדין של כפיה על הצדקה, רק מטעם כופין על מדת סדום!?

לדבריו, הבעלות של אדם הינה מוחלטת - אין בידינו לפגוע בשליטה שלו, רק במקרה של דיעבד, שהיה שימוש ללא רשות בנכסים, אז הנהנה פטור.

התנגדות שכן להתקנת מצלמה בחדר מדרגות

עקרון זה מקובל גם בפסיקה הישראלית, המקרה שנדון בפני בית משפט (פסקי דין כרך ב (2) עמוד 092), כך:

דייר בבית משותף התקין מצלמת וידאו בכניסה לבנין על מנת להרתיע גנבים. עלות ההתקנה היא 7,500 שקלים, המצלמה מותקנת בחזית הבניין מקום השייך לכל דיירי הבניין. דייר אחד פנה לבית המשפט בבקשה להסיר את המצלמה שהותקנה ללא רשות. הדייר לא נימק את התנגדותו.

לכאורה ניתן להצדיק את תליית המצלמה בטענה שכופים על מידת סדום כי אין לדיירים שום הפסד מכך. בית משפט הורה להוריד את המצלמה ונימק את הפסק בדברים הבאים:

הדייר הביא חוות דעת משפטית, שהפגיעה קטנה וניתן לפצות את בעלי הדירות האחרות במקום להרוס. אך לדעה זו אין סימוכין בלשון החוק, הקובע מפורשות, שאין בעל דירה רשאי לעשות שינויים או תיקונים בדירתו הפוגעים ברכוש המשותף, אלא אם קיבל תחילה הסכמת האסיפה הכללית של דיירי הדירות, ואין נפקא מינה אם הפגיעה היא קטנה או גדולה וניתנת לפיצוי נאות או לא.

בכל מקרה של פגיעה בבעלות לא מתחשבים בשאלה האם נגרם חסרון לצד השני. משום כך הדייר נדרש להוריד את המצלמה למרות שרצה לפצות את הדיירים האחרים. במקרים הבאים נראה עוד מקרים שיש לאדם רשות להחליט מה ייעשה בנכסיו, ואין לשום אדם רשות להתערב במערכת שיקוליו.

שימוש ללא אישור בחדרי מלון ריקים

הרב צבי שפיץ, משפטי התורה, בבא קמא, סימן לג

שאלה

קבוצת מטיילים הגיעה בשעות הלילה המאוחרות לירושלים. אנשי הקבוצה

לא ארגנו לעצמם מראש מקום לינה והם החליטו להכנס למלון מסויים במסווה של מבקרים ולעלות לקומה העליונה שממילא היתה ריקה מאורחים וללון שם. הם החליטו שישתמשו רק בבלי מיטה השייכים להם כך שלא יגרם לבעל המלון הפסד כלשהו מחמתם, וכך הם עשו. כעבור שבוע כשהבינו את חומרת מעשיהם ברצונם לדעת האם הם חייבים לשלם לבעל המלון עבור שהיתם שם או שהם פטורים מטעם "זה נהנה" המטיילים ו"זה לא חסר" בעל המלון.

תשובה

המטיילים חייבים לשלם לבעל המלון עבור הלינה. אמנם מאחר והם לא השתמשו בבלי המיטה של המלון ובעלי המלון לא הוצרכו להעביד את הפועלים מחמתם לכן יש לפשר.

בניסה למקומות בילוי ללא תשלום

הרב צבי שפיץ, משפטי התורה, בבא קמא, סימן לג

שאלה

ראובן חזר בתשובה וסיפר כי בתקופה שעדיין לא שמר מצוות היה רגיל לנסוע בתחבורה ציבורית בלי לשלם. כמו כן הוא "הצליח" להיכנס לגן חיות לבריכות שחיה ולמוזיאונים למיניהם בלי לרכוש כרטיס בניסה בנדרש. עתה ברצונו לדעת האם הוא חייב לשלם עבור מעשיו אלו או שהוא פטור מלשלם עבורם. הוא נהג במרמה ושלא כשורה אך מכל מקום לא נגרם מחמתו כל הפסד ממוני לבעלי המקום שהרי היה מספיק מקום לאנשים נוספים.

תשובה

ראובן צריך לשלם מחיר מלא עבור הנסיעות שלו בתחבורה הציבורית ודמי בניסה למקומות שנכנס אליהם ללא תשלום. הסיבה היא שבעלי הרכב התנו מראש שלא ייסעו ברכבם ללא תשלום משום כן חייב הגנב לשלם לבעלי התחבורה הציבורית תשלום מלא עבור הנסיעה למרות שהיה שם עדיין מקום פנוי לנוסעים נוספים.

מקורות להעמקה (משפטי התורה, שם)

אמנם מבואר שם בתוספות... שדין זה נהנה וזה לא חסר שפטור הנהנה מלשלם, נאמר רק בדיעבד אם כבר גר שם ללא ידיעת בעל הבית, ובעת מתברר שבעל הבית איננו חסר, באופן זה לא מגיע לבעל הבית שכר. אבל ודאי שמכאן ולהבא רשאי בעל

הבית למנוע מכל אדם להכנס לדירתו ללא רשותו ואפילו אם האדם גר כבר בדירתו ללא רשותו, רשאים הבעלים להוציאו מכאן ולהבא מדירתו.

דין זה קיים אפילו אם ירצה המתגורר לשלם לבעל הבית שכר מכאן ואילך, וכל שכן כאשר המתגורר אינו מעוניין לשלם לו שכר שרשאי בעל הבית למנוע ממנו מלהמשיך לגור בדירתו. ומבואר שם בתוס' ובשאר הראשונים שדין זה שבעל הבית רשאי להתנגד מכאן ולהבא שיגורו בדירתו כאמור לעיל קיים אפילו בדירה שאינה עומדת להשכרה, כי אי אפשר למנוע מאדם להחליט מה יעשה בנכס שלו. בבי האי גוונא בכל עניין, אפילו בחצר דלא קיימא לאגרא וגברא דלא עביד למיגר צריך לשלם לו כל שכרו כיון דגילה דעתו דלא ניחא ביה ואין אומרים בכיה גונא כופין על מידת סדום. לפיכך, אם בעל הבית מודיע מראש שהוא מקפיד שלא ישתמשו בביתו שלא ברשות ונכנס אדם בעל כורחו והשתמש בביתו וברכשו אפילו במקרה שבעל הבית לא נחסר ממון מחמת המשתמש - כי ממילא לא היה משכיר את דירתו לאדם אחר - מכל מקום יצטרך המשתמש לשלם לו שכר מלא כפי המקובל באותו מקום לשלם עבור השתמשות כזאת.

יישום עקרונות ההלכה:

לפי זה מבואר בנידון של שתי השאלות מכיוון שידוע לכל שהשתמשות של לינה בשטח המלון הינה רק תמורת תשלום ולשם כך יש בבניסה למלון פקיד מיוחד המחונה על-ידי הבעלים לגבות תשלום מכל אדם הבא שם, וגם בפרוזדורים של המלון אין הבעלים מסכימים שילוונו בחינם והדבר ידוע לכל באי המלון, וכך נהוג גם בבניסה למוזיאונים השונים גני חיות בריכות שחיה. ומאחר וגם שם בעלי המקום מקפידים שלא ישתמשו ברשותם ללא תשלום, ולשם כך הם מעמידים פקיד בבניסה לגבות דמי בניסה לאתרים הללו, מכל אדם, לפיכך נחשב הדבר שבעל הבית אומר מראש למי שבא להשתמש בחצירו או בביתו - שלא ישתמש ברשותו ללא תשלום. לכן אם בכל זאת השתמש שם חייב המשתמש לשלם לבעלים כשווי ההשתמשות אף אם בעל הבית לא נחסר מאומה מחמת השתמשותו (כמו שנתבאר בשולחן ערוך, סימן שסג, סעיף ו).

מה שאין כן בנכנס לדירה העומדת להשכרה, הנכנס לשם, וכן כל אדם אחר, לא עוכב ולא הוזהר על-ידי בעל הבית או פועליו שלא להכנס לדירה, וגם בעל הדירה לא גילה דעתו שאינו מסכים שיכנסו לדירתו גם באופן שלא יגרם לו נזק, נמצא שאף-על-פי שהנכנס עשה שלא כדין בזה שנכנס מבלי לבקש רשות מבעל הבית לדור בדירתו, אולם כעת שבעל הבית בא לתבוע ממנו תשלום עבור השתמשותו בעבר, אם בעל הבית לא נחסר ממון מחמת ההשתמשות של הנכנס לרשותו, מבואר בגמרא שפטור המשתמש מלשלם לבעל הבית עבור מגוריו שם.

נסיעה ברכבת ללא תשלום

הרב אריאל בראלי, אמונת עיתך, גיליון מספר 101

שאלה

1. האם ניתן לעלות ללא תשלום על הרכבת הקלה כאשר יש מקום פנוי והנסיעה רק לתחנה אחת? הרי הרכבת נוסעת בכל אופן ולא נגרם לה הפסד.
2. יש הסעה ללא תשלום מהקניון לתחנה מרכזית וחזרה, האם יש היתר לאדם שגר בסמוך לקניון לנצל את ההסעה ולהגיע איתה לביתו?

תשובה

1. לחברת הרכבת יש זכות מלאה להחליט למי יש זכות להשתמש בשירותיה ובאילו תנאים. המחשבה שהיות ולא נגרם לחברה הפסד ניתן להשתמש בשירותיה אף ללא רשות, בטעות יסודה (חושן משפט, סימן שסגו). הבסיס לחשיבה זו הוא הכלל ההלכתי "זה נהנה וזה אינו חסר, פטור". כלל זה בא לפטור מתשלום מי שכבר השתמש בנכסי חברו ללא רשות, אך אין בכוחו להכריח את הבעלים לאפשר שימוש ללא תשלום אף אם לא נגרם להם הפסד. מאותה סיבה אין התר לישון על דשא פרטי ללא רשות אף שלא גורמים לו כל נזק. אולם מי שכבר ישן, אינו צריך לשלם שכר כי הדשא הוא מקום שאינו עומד להשכרה.
2. אם אין אמירה מפורשת מטעם הקניון על כך שההסעה מיועדת רק לבאים לקניון ויש מקום פנוי מותר לך. אם אין מקום פנוי אזי מסתבר שהעדיפות למי שבא לקניון שהרי לצורכו הביאו את ההסעה.

סיכום

אנשי סדום "לא היו עושים טובה" (רש"י ד"ה מידת סדום, כתובות דף קג, א). ההלכה עוקרת את מידת סדום וכופה בכלים משפטיים עשיית הטוב. אך הכפייה סותרת את זכותו הפשוטה של בעלים להחליט: מי ישתמש בנכסיו. לכן מצמצמים את הכפייה למקרים מיוחדים. הרב אברהם פרבשטין הגדיר והציע להבדיל בין התנהגות מקובלת שניתן לכפות את הבעלים (רבים מתנהגים כך ואין במעשה זה פגיעה בבעלות כי זה מעשה מקובל) ובין מקרים שמדובר בהטבה אשר אינה מובנת מאליה - אז לא ניתן להכריח את בעל הממון שמסרב שישתמשו ברכושו ללא רשותו ושיקול דעתו האישי לא נפגע.

הקדמה למורה

ההלשנה נתפסת כדבר שלילי, תלמידים מעדיפים להסתיר עוולת גדולות בשם "הנאמנות החברתית". בשל כך יש לפתח אצל התלמידים את חוש "רדיפת הצדק" שמחזק אצלם את העמידה על היושר וגורם להם להתריע על תופעות שאינם ראויות. כנגד זה, אין ברצונינו לגרום שכל דבר ילשינו מידית למורה. לשם כך, יש למעט בפנייה ישירה לתלמידים בבקשה להלשין. הבקשה אינה רצויה משום שהיא מערערת את האמון החברתי היסודי. במערך לפנינו כונסו דעות שונות ביחס להלשנה ולמעמדו המשפטי של נער שלא הגיע לגיל מצוות.

סרטון

תלמיד פרסם שיש משרה פנויה לימי החופש במכולת אביו. אחד החברים הגיש מועמדות ונדחה. התברר שהסיבה היא התמונה של אותו מעומד שפורסמה ברשת הפייסבוק ללא ידעתו בה הוא מוצג כבחור גדול ומגושם.

שאלות לדיון

האם פרסום התמונה נכון?

צריך לברר את שאלת הבעלות בתמונה: האם הסכמת אדם להצטלם מתירה את פרסום התמונה או צילום לחוד ופרסום לחוד?

פעמים שהלשנה היא מעשה מבורך שמונע נזק מאדם שאינו מודע למתנהל סביבו ובמצב זה יש מצווה על מי שידע שילשין. אך הפנייה לאחרים

בבקשה להלשין אינה דבר פשוט ובכך נחלקו הפוסקים כפי שמובא לקמן. התמודדות עם נזקים של קטנים אינה פשוטה שכן נער קטן מעיקר הדין פטור מתשלומי נזק. יש אפשרויות אחרות שיוצרות הרתעה אצל הנער כדי שלא ימשיך להזיק.

הרחבה

השימוש בהלשנה כשיטה הינו בעיתי, בייחוד במוסד חינוכי. ההלשנה עלולה לסכסך בין התלמידים ולהעביר את האווירה בכיתה. מעשה יוסף ואחיו מאפיין דוגמה טובה להלשנה שהסתיימה בקרע משפחתי. יוסף הביא "את דיבתם רעה אל אביהם" (בראשית לז, ב) לא בכדי להכפיש את אחיו אלא "מאהבתו אותם... כדי שיוכיחם אביהם" (מלבי"ם, שם), ובכל זאת האחוזה נפגעה בין בני יעקב בצורה קשה. יוסף לא צפה שהתוצאות תהיינה כל כך חמורות, מפני שלא היה ער לסיכונים הכרוכים בשימוש בהלשנה. בעניין זה כותב רבנו גרשום בן לוי (בראשית לז, ב): "אין ראוי לאדם שיספר לאביו

הלשנה

פניני הלכה - בין אדם לחברו
הלשנה על מי ששבר חלון
(פרק א, אות בא)

ראשי פרקים

הקדמה למורה

א. הלשנה במבט חינוכי

מחלוקת הפוסקים

מקרה של הלשנה המופיע בגמרא

ב. הלשנה מחוץ למסגרת בית הספר

סיכום

כל מה שישמע מהדברים המגונים מבני הבית, כי בזה תתחדש בבית מריבה וקטטה, ויגרום לעצמו ההפסד. הלוא תראה כי יוסף, מפני שהביא דיבת אחיו הרעה אל אביו, שנאו אותו אחיו, עד שכמעט היו ממיתים אותו לולא עזר ה' יתעלה". המחנך, שאחראי על חינוך התלמידים, נמצא בהתלבטות קשה, לפעמים הדרך היחידה לחשוף מעשים חמורים נעשית רק על-ידי פניה לתלמידים להלשין על חברם.

א. הלשנה במבט חינוכי

בגמרא (סנהדרין מג, ב) מובא שאחרי שעבן מעל בחרם, יהושע נופל על פניו. הקב"ה מצווה אותו לקום, ולפעול: **סנהדרין דף מג, ב**

ויאמר ה' אל יהושע: "קום לך, למה זה אתה נופל על פניך? חטא ישראל!", אמר לפניו: "ריבונו של עולם מי חטא?" אמר לו: "זכי דילטור אני? לך, והטל גורלות".

ה' מודיע ליהושע שהסיבה שנכשלו במלחמה היא שעם ישראל חטא, ובקשת יהושע מה' שיודיע לו מי חטא מתקבלת בסירוב מהקב"ה "זכי דילטור אני?" וכי אני מלשין? יש לך בעיה שאינך יודע מי חטא - אומר הקב"ה ליהושע, פתור אותה בעצמך: "לך, והטל גורלות", אל תבקש ממני שאגלה לך. האם מורה צריך לבקש ולעודד את תלמידו שיספרו על מעשה שלילי שעשה חברם?

תלמוד בבלי מסכת ערכין דף טז עמוד ב

אמר רבי יוחנן בן נורי: מעיד אני עלי שמים וארץ שהרבה פעמים לקה עקיבא על ידי, שהייתי קובל עליו לפני רבן שמעון ברבי גמליאל, וכל שכן שהוספתי בו אהבה, לקיים מה שנאמר: "אל תוכח לך פן ישנאך הוכח לחכם ויאהבך" (משלי ט, ח).

רש"י מסכת ערכין דף טז עמוד ב

קובל עליו - כשהייתי רואה בו דבר גנאי.

עידוד להלשנה היא עידוד לדבר לשון הרע

הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ב, סימן קג

ובדבר אם רשאי המלמד לומר לתלמידים שאם יודעין מי עשה את דבר הגנאי יודיע לו. הוא דבר מכוער לעשות כן זה יגרום שייקלו בלשון הרע. אפשר לא ימנעו מלעבור על דבר עברה - מנגד הרי כשמצווה להם לגלות (בדרך של הלשנה) הרי הוא כמייקל להו איסור לשון הרע החמור מאוד (המחנך גורם לתלמידים להקל באיסור לשון הרע).

הלשנה לתועלת איננה לשון הרע

הרב משה שטרנבוך, תשובות והנהגות, כרך א, סימן תתלט

שאלה

מלמד שאמר לתלמידו לגלות לו דבר גנאי, מי עשה, אם מותר להם לספר לו?

תשובה

נראה שהמלמד צריך להקדים ולומר לתלמידו שאיסור לשון הרע חמור מאד, אולם כשזהו לתועלת - אין איסור לשון הרע, (עיין 'חפץ חיים', סוף כלל ד), ובאן שזהו לטובת חינוך התלמיד, אין בזה חשש לשון הרע, אלא אדרבה כשם שיש איסור לספר רע על חברו, כך יש חיוב להודיע לרב שיכול להוכיח לפעול ולעשות ולא נקרא לשון הרע כלל. שמעתי שבתשובות 'אגרות משה' (יורה דעה, חלק ב, סימן קג) כתב שדבר מכוער הוא לעשות כן וגם יגרום שייקלו באיסור לשון הרע, אבל לא ראיתי בזה חשש, רק מסביר לילדים מהו איסור לשון הרע, ומסביר שבנידון דידן לא שייך לשון הרע כיון שמכווין לתועלת...

ב. לשמור העובדות ולשמור סוד

הרב מרדכי אליהו, שו"ת הרב הראשי, סימן קכב

תלמיד שראה שחברו נכשל בעבירה ולא נעים לו להוכיח את חברו, צריך למסור את העובדות למורה גם אם העבירה נעשתה מחוץ למסגרת בית הספר. אולם על המורה לשמור על סודיות של מוסר העובדות.

סיכום

יש חובה לספר על נזקים שנגרמו לזולת, וכן על דבר שיש בו תועלת על פי הכללים המובאים בספר חפץ חיים. נחלקו רבותינו, האם להתיר למחנך לבקש מתלמידו להלשין על תלמיד שנהג שלא כשורה? הפוסקים מובילים קביעה ערכית: אין לבסס את החינוך בכיתה על "מְלִשְׁנוֹת". ההלשנה עלולה לסכסך בין התלמידים ולהעביר את האווירה בכיתה (כפי שהשיב ה' ליהושע: "וכי דילטור אני?" [סנהדרין מג, ב]).

קטן שהזיק

הקדמה למורה

התמודדות עם נזקי קטנים אינה פשוטה שכן מן הדין נער קטן פטור מתשלומי נזק, אלא שצריך להרתיע את הנער כדי שלא ימשיך להזיק.

בבא קמא, פרק ח, משנה ד

חרש שוטה וקטן פגיעתן רעה, החובל בהם חייב והם שחבלו באחרים פטורים.

רמב"ם, הלכות חובל, פרק ד, הלכה ב

חרש שוטה וקטן פגיעתן רעה, החובל בהן חייב והן שחבלו באחרים פטורין, אף על פי שנתפתח (החלים) החרש ונשתפה השוטה והגדיל הקטן אינם חייבין לשלם, שבשעה שחבלו לא היו בני דעת. לדברי הרמב"ם שהקטן פטור מתשלום על דבר שהזיק בקטנותו וגם לכשיגדל אינו חייב לשלם.

תגובה חינוכית לקטן שהזיק

הרב מאיר ישראל הכהן מראדין, משנה ברורה, סימן שמג ס"ק ט

וכל זה מדינא אבל לפני משורת הדין בין שחבל בו בגופו או שהזיק לו בממונו צריך לשלם לו.

קטן שגדל, מן הדין אינו חייב לשלם על מה שהזיק בקטנותו, אבל לפני משורת הדין חייב. קטן שגנב או שהזיק ראוי לבית דין להכותו שלא ירגיל בה (וכן חבלה ופיוש וכל דברים שבין אדם לחברו בית דין מצווין להפרישו שלא יארע תקלה על ידו), אבל אין צריך לשלם אם אין הגנבה בעין.

קטן שגנב דבר מה והשתמש בו אין הוא חייב להחזיר את הדבר כשיגדל. אולם אם ברור שהחפץ הגזול עדיין קיים, חובת הקטן להחזירו.

הרב שלמה מן ההר, "על סמכותו של מורה להטיל תשלום כלשהו על תלמיד", שמעתי, 74-64, עמ' 76-46

מורה יכול להעניש תלמיד שהזיק, אך לא להטיל עליו תשלום ממוני. רק אם ההורים הסכימו ונתנו מראש סמכות זו למורה, אזי רשאי המורה לחייב את ההורים בנזק כפי המקובל.

הרב מן ההר מתנגד להטלת תשלום ממוני על תלמיד, אך מאפשר למוסד חינוכי לעצב נורמה חדשה בה תלמיד קטן יחוייב בתשלום בתנאי שיידעו את ההורים מראש.

סיכום

קטן שהזיק פטור מלשלם. אך כשיגדל ראוי לו לנהוג "לפנים משורת הדין" ולשלם. אם החפץ נמצא ב"עינו", הקטן חייב להחזירו. לבית הדין או למורה מותר להעניש קטן שמזיק כדי למנוע ממנו ללכת בדרך שלילית, ואם סוכם עם הורי התלמידים מראש על חיוב קטן בנזקים יש אפשרות לחייבו.

א. הודעה על מום

רמב"ם, הלכות מכירה, פרק יח, הלכה א

אסור לרמות בני האדם במקח וממכר או לגנוב את דעתם, ואחד גויים ואחד ישראל בדבר זה. היה יודע שיש בממכרו מום, יודיעו ללוקח.

אבחנה בין אסור ומותר בספר **חסילת ישרים, פרק יא:**

ואם תאמר בלבבך: ואיך אפשר לנו שלא להשתדל במשאנו ובמתננו לרצות את חברנו על המקח ועל שוויו? חילוק גדול יש בדבר, כי כל מה שהוא להראות את הקונים אמיתית טוב החפץ ויופיו, הנה ההשתדלות ההוא טוב וישר. אך מה שהוא לכסות מומי חפצו, אינו אלא אונאה ואסור. וזה כלל גדול באמונת המשא והמתן.

ב. הגדרת מום

רמב"ם, הלכות מכירה, פרק טו, הלכה ה

כל הלוקח סתם אינו לוקח אלא דבר השלם מכל מום.

ר' יצחק אלפסי, שו"ת הרי"ף, סימן קנג

ומה ששאלת באיזה מום בטל המקח? חזינו, כל מידי דקפדי עלה אינשי הרי זה יבטל בו המקח.

שולחן ערוך, חושן משפט, סימן רלב, סעיף ז

מכר לו כלי של עץ ואמר לו שהוא של זהב, הואיל והלוקח חזי ליה (הלוקח ראה שזה של עץ), מצי אמר ליה דטוב כשל זהב אמרתי.

הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, חושן משפט, הלכות אונאה, סימן רלב, סעיף יא

דע שאין טענת מומין אלא בדבר שאין נראה לעין, כגון שמכר לו כלי כסף ואמר לו שהוא כסף נקי ונמצא בו תערובת נחשת.

הרי"ף סובר שכל פגם שבני אדם מקפידים עליו יוצר סיבה לבטל את המקח. אדם שקונה חפץ משומש יודע שיש בחפץ פגמים מסוימים (ולכן החפץ נקנה בזול), אולם אדם שקונה חפץ חדש מקפיד שהחפץ יהיה בלי שום פגם. הרי"ף מתייחס גם למקח חפץ חדש או ישן, בשניהם "אבן הבוחן" היא: אם אנשים מקפידים על מום כזה או לא. מן הסתם, כאמור, בחפץ חדש מקפידים יותר ובישן פחות. בעל ערוך השולחן מוסיף שבדבר הניכר לעין אין חובה להודיע לקונה משום שלמוכר יש טענה. הוא התכוון לדבר בלשון מליצית והקונה ראה בעיניו שהכלי מעץ ולא מזהב, לכן אין המקח בטל ואין שום טענה ללוקח. לדוגמא: אדם שמוכר רכב אינו צריך להודיע על מום גלוי, כגון מכה בפח, משום שאת המום כולם רואים, אם הקונה לא אמר כלום סימן שהסכים לקנות כך.

ג. מכירת חפץ משומש

הרב יצחק זילברשטיין, חשוקי חמד, בבא מציעא ס, ב

שאלה

האם מותר לסוחר רכב הקונה מכוניות משומשות ליישר את הפח ללמש לצבוע ולייפות את הרכבים כדי שיראו כחדשים. לעשות כן באשר הוא מוען שכל הסוחרים עושים כן, והלוקח יודע שכולם עושים כן, או שמא זה נחשב לגניבת דעת?

תשובה

במשביח סחורתו בדבר שאינו שבח אמיתי, אסור. לכן, אם על-ידי הצביעה מסתיר מומים זה ודאי אסור. אך ברכב שכולם יודעים את השנה - מתי הרכב נוצר, ואי אפשר לרמות שזה נראה חדש, אם כן הפרכוס (השבח) הוא אמיתי, שזה רכב ישן שנראה כחדש, וזה באמת עבשיו נראה כחדש.

לכן אם לדוגמא הרכב עבר תאונה רצינית ונפגע השלד של הרכב (שאסי) יהיה אסור

לצבוע ולייפות את הרכב על מנת שלא ייראה שהרכב קיבל מכה. אבל אם רק הפח קיבל מכה ועל ידי ליטוש מחזירים את המראה שלו לקדמותו, בזה יהיה מותר.

ד. ייפוי סחורה בהיתר

הרב משה פיינשטיין נשאל בגין הטעיה שנוקטים מוכרי בשר כָּבֵד. הם משלים את הקונים כאלו מדובר בסחורה טרייה. בתשובתו הוא משרטט גבול דק בין הטעיה אסורה ובין השבחת מראה החפץ שמותרת לעיתים. הרב פיינשטיין מחלק בין שני מקרים: אם הקונה בטוח שזה חפץ חדש אסור להשביח, במקרה של ספק - ההשבחה מותרת.

אגרות משה, יורה דעה, חלק א, סימן לא

וכן במפרכסין (השבחת מראה) האדם וכלים, שהוא לצבוע שער לבן של עבד זקן לשחור, שהוא רק מראה צעיר, או לצבוע כלים עתיקי בצבע חדש... אסור, משום שהלוקח אין לו מה להסתפק, ואין לו לשאול כלל - כאילו אמר לו בפירוש - שהכלים חדשים ועבד צעיר, שהרי רואה בברור שהוא כן. אבל במקרה שאחרי מעשה השיפור עדין יש לכל אדם להסתפק שמא הוא ישן משום שמראה כזה נמצא הרבה גם באלו שהם ישנים אין בזה אונאה.

הנימוק לפסיקה אגרות משה, שם:

מכיוון שהיה יכול לשאול ולעשות חקירה ודרישה אם היה מקפיד - מותר, ואם לא שאל מסתמא אינו מקפיד. ואם מקפיד ומכל מקום לא שאל מחמת שמטעה לחשוב שהכלים חדשים, איהו הוא דקא מטעי נפשיה (הקונה מטעה את עצמו) אין המוכר מחוייב לגלות כל זמן שהלוקח אינו שואל - כשצריך לשאול, ולכן יכול המוכר גם לסלק מה שנתגלה אף שיגרום על-ידי זה שיטעו בעצמם לדבריו הקונה לעולם יכול לשאול ולהתעניין וזה שלא שאל, סימן שאינו מקפיד.

ה. מקח טעות - ביטול מקח

רמב"ם, הלכות מכירה, פרק טו, הלכה ג

המוכר לחברו קרקע או עבד או בהמה או שאר מטלטלין, ונמצא במקח מום שלא ידע בו הלוקח, מחזירו אפילו אחר כמה שנים, שזה מקח טעות הוא; והוא שלא ישתמש במקח אַחַר שידע במום. הקונה חפץ שיש בו מום יכול להחזירו בכל זמן שירצה, הרי רכש אותו בידיעה שהוא מושלם, וללא רבב. במידה והתגלה פגם, התברר למפרע שהמכירה אינה תקפה וניתן להחליפו בתנאי שלא היה בו שימוש לאחר שנודע הפגם.

הרב צבי יהודה בן יעקב, דברי משפט, מאסף תורני, חלק ד

טענת מום במקח שונה מטענת אונאה (שהתברר לקונה שהמחיר שקנה את החפץ יקר מדי). טענת אונאה מוגבלת בזמן, ואילו טענת מום במקח אינה מוגבלת בזמן. ההבדל נעוץ בכך שלעניין מחיר המוצר הדרך להראות למוכר אחר לדעת את שוויו. אך לעניין מום שהוא דבר שאינו צפוי אין דרך להראות את המקח לדעת אם יש בו מום. על כן בטענת מום במקח לא שייך עניין של זמן ותמיד יכול לחזור בו. ניקח לדוגמא מכונת כביסה, האחריות מוגבלת כיום לשלוש שנים. במהלך שלוש השנים יכול הלוקח לתבוע את החברה שתתקן לו כל חלק שיתבלה במשך הזמן אף אם לא היה פגם ביצור, כגון משאבת מים, אף אם המשאבה היתה תקינה בשעת הקניה ולא נמצא בה פגם אך מרוב כביסות נפגמה המשאבה... אולם אם יתברר אחרי עשר שנים שבמקום תוף נירוסטה הורכב תוף מאלומיניום, נראה פשוט שיוכל לתבוע את החברה להחליף את התוף אף לאחר שלוש שנות האחריות.

סיכום

יש איסור למכור חפץ בעל מום בלי להודיע לקונה, אך אין המוכר חייב להודיע על מום גלוי כיוון שהלוקח וודאי ראה אותו, ואם הלוקח קנה, סימן שהסכים לקנות אותו עם זאת.

כאשר המוכר מכר חפץ בעל מום נסתר, זכותו של הקונה לבטל את המקח, ואין לקונה הגבלת זמן לביטול המקח.

הרי"ף אומר שהגדרת מום נקבעת על-פי דעת בני אדם, כלומר פגם בחפצים שבני אדם רגילים בדרך כלל להקפיד עליהם ולקנותם "נקיים", נחשב כמום וניתן לבטל את המקח.

הרב פיינשטיין מחלק בין שני מקרים: א. אסור להעלים מום בחפץ שהשבחתו תעניק לו מראה חדש. ב. מותר להעלים מום אם הקונה יכול להבחין שמדובר במוצר משומש ועליו לברר.

בימינו רבים מן המוצרים נמכרים באחריות מוגבלת בזמן. הרב צבי בן יעקב סובר שאין מגבלת הזמן מתייחסת לפגמים בתהליך היצור אלא רק לבלאי, לכן אם יתברר שהיה פגם במוצר בשעת המכירה, יש "טענת מקח טעות" גם בתום תקופת האחריות.

שימוש ברכוש ללא רשות ובחפץ גנוב

פניני הלכה - בין אדם לחברו
שואל שלא מדעת
(פרק ד, אות ד)

ראשי פרקים

הקדמה למורה

א. הקפדה על רכוש הזולת

חפץ שאין הבעלים מקפיד בשימוש

שימוש בחשמל בית החולים

ב. איסור לקנות סחורה מגנב

קניית סחורה גנובה מאדם שלא גנבה

סחורה שנמכרת במחיר מוזל מאוד

סיכום

הקדמה למורה

פעמים שדבר קטן מונע מאדם להשיג דבר גדול. אדם "נתקע" ללא סוללה לטלפון הנייד ולפניו מטען של אדם אחר. הוא לא מתכוון לגנוב את המטען אלא להשתמש במקום ולהחזיר. ההלכה אומרת ש"שואל שלא מדעת" נחשב גזלן, אך יש מקרים שבהם אפשר להקל בהם כגון במקרה שיש הפירות קודמת עם הבעלים. ביחידה להלן שאלות מגוונות בנושא זה.

סרטון

המקרה בסרטון עוסק בתלמידים המעוניינים להשתמש בחפצים של חבריהם ללא רשות. החפץ נמצא בתוך התיק האישי של החבר אשר איננו נוכח במקום.

שאלות לדיון

האם ניתן להניח שבין חברים ראוי להתיר שמוש אף ללא רשות מפורשת? הטענה להיתר מבוססת על הבדל בין אדם שאינו מכיר את הבעלים ועליו נאמר שהוא גזלן, ובין חבר שקיבל כבר רשות שמוש בעבר, ואפשר שהיא תקפה גם למקרה שהבעלים לא נמצא. הטענה לאסור הרי לא ניתן ל"הניח הנחות" ללא רשות מפורשת. אפשר שעכשיו החליטו הבעלים להקפיד על כל שמוש אחרים בחפציו. בנוסף, מדובר בתיק אישי שחיטוט בו נדאי אינו בדעת בעליו. ניתן לעלות שיקול אחר לאסור, מחשש שהקטר שימוש ללא רשות יוביל להתר שמוש גם במצבים שלא ניתנה בהם רשות מעולם.

היחידה לפנינו עוסקת במגוון מקרים בהם עולה הדילמה של שימוש ללא רשות. נושא נוסף שנדון, קניית של סחורה גנובה: כמו שיש להזהר משימוש ללא רשות כך יש להמנע מכל שיתוף פעולה עם הגנב.

הרחבה

חכמים הזהירו מפני נטילת רכוש הזולת גם בדברים הפעוטים ביותר. ההגדרה המדויקת מתי שימוש קל נחשב גזל ומתי שימוש קל מותר מורכבת, נמצא ששימוש ונטילת רכוש הזולת כשאין הוא מקפיד על כך "נחשבים" למותרים, למרות המורכבות ההלכתית שבשימוש כזה.

חז"ל אסרו לקנות חפצים גנובים מפני החשש מריבוי גנבות. אדם שקונה חפץ גנוב מעודד את הגנבים לגנוב שוב. בגמרא מתואר הדבר באופן ציורי "לאו עכברא גנב

אלא חורא גנב" (גיטין מה, א) החור שהעכבר מחביא את גניבתו, גרם לעכבר לגנוב. על פי רוב אין ידיעה ברורה שהחפץ שנקנה אכן גנוב. השאלה היא, אלו סימנים מחייבים זהירות ברכישה, ומאלו סימנים ניתן להתעלם?

א. הקפדה ברכוש הזולת

לעיתים הדרישה המוסרית לבקש רשות להשתמש ברכוש שאינו שלך, מעיקה, אם-כן יש לדון מתי היא הכרחית ומתי לא. לפעמים אדם נמצא במקום מסוים ומוכרח לכתוב דבר מה, מונח לפניו עט פשוט, האם הוא מחויב לחפש אחר בעל העט ולבקש רשות או שבשימוש פעוט יש להתיר להשתמש גם בלי נטילת רשות?

תלמוד ירושלמי, דמאי, פרק ג, ב

רבי שמעון בר כהנא הוה מסמיך לרבי לעזר עברון על חד כרם, אמר ליה: "אייתי לי חד קיס מיחצד שיניי", חזר ואמר ליה "לא תיתי לי כלום", אמר: "דאין אייתי כל בר נש ובר נש מיעבד כן הא אזיל סייגא דגוברא".

תרגום

רבי אלעזר היה נסמך על רבי שמעון בר כהנא בשעה שעברו ליד כרם. אמר רבי אלעזר לרבי שמעון: "הבא לי קיסם אחד מהגדר לחצוץ את שיניי" חזר בו ואמר: "אל תביא לי כלום, שאם כל אחד ואחד יעשה כך, לא תישאר גדר לכרם". מדברי הירושלמי הללו למדו הפוסקים שמותר לקחת דבר שאין בעליו מקפיד עליו, אך אין זו מידת חסידות. כך כותב השולחן ערוך:

שולחן ערוך, חושן משפט, סימן שנ"ט, סעיף א

אם הוא דבר דליכא מאן דקפיד ביה, שרי; כגון ליטול מהחבילה או מהגדר לחצות בו שיניו; ואף זה אוסר בירושלמי, ממידת חסידות.

אין דרך הבעלים להקפיד

בדבר שאין הבעלים מקפיד מותר ליהנות או ליטול ואין בכך גזל. השימוש מותר

בידיעה וודאית שהבעלים אכן לא מקפיד. ביטוי לדין זה אנו נמצא בהלכות קידושין, התורה דורשת שאדם יקדש בממון שלו. מה הדין אם אדם קידש בדבר שאינו שלו ואין דרך להקפיד על כך?

רמב"ם, הלכות אישות, פרק ה, הלכה ח

הנכנס לבית חברו ולקח לו כלי או אוכל וכיוצא בהן וקידש בו אישה... הואיל וקידש בממון חברו שלא מדעת חברו הרי זה גזל ואינה מקודשת; ואם קידשה בדבר שאין בעל הבית מקפיד עליו כגון תמרה או אגוז הרי זו מקודשת מספק.

שימוש בחשמל בבתי חולים

האם מותר להשתמש בחשמל בבית החולים לאדם שבא לבקר את קרובו או חברו?

שו"ת משפטי ארץ, חלק א, עמוד 891

שאלה

לכל חולה המאושפז בבית החולים יש בדרך כלל סמוך למיטתו תקע חשמלי לשימוש. שאלתי, האם כשיש לחולה קרוב משפחה שסועדו, או שנמצא אתו שעות רבות כמו בעל ואישה או אחים.

האם מותר לו להשתמש בחשמל וזה ייחשב כמו צרכי החולה - כגון, הטענת טלפון נייד של הנמצא עם החולה או שימוש ברדיו? האם שונה דינו של מלווה מדינו של מבקר שמבקר ביקור של שעה או שעתיים?

תשובה

בדרך כלל בית החולים מעוניין שלחולים יהיו מלווים, ועל כן מסתבר ששימוש בחשמל לצרכם מותר. וכן קיים היתר לשימוש בדברים שאין אדם מקפיד עליהם כלל (ערוך השולחן, חושן משפט, סימן לד, סעיף יז), אולם אין זה מידת חסידות. ונראה שלאחראי במקום כגון אחות בבית חולים יש סמכות להתיר שימוש קל שבזה (פתחי חושן, הלכות גניבה, פרק א, הערה לז).

ב. חשש לחפץ גנוב

יש איסור לקנות חפץ מגנב הואיל והקונה מן הגנב מחזק ידי הגנב, ונותן לו כוח להמשיך במעשיו הרעים.

שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות גניבה, סימן שנו, סעיף א

אסור לקנות שום דבר מהגנב, ועוון גדול הוא, שהרי מחזיק ידי עוברי עבירה וגורם לו לגנוב גנבות אחרות; שאם לא ימצא לוקח, אינו גונב. הגה. וכן אסור לסייע לגנוב בשום דבר כדי שיגנוב.

קניית סחורה גנובה מאדם שלא גנבה

חוף מהאיסור לקנות מגנב, אסור לקנות סחורה גנובה - גם במקרה שהמוכר איננו גנב, אסור לקנות את הסחורה הגנובה ממנו.

שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות גניבה, סימן שנת, סעיף א

כל דבר שחזקתו שהוא גנוב, אסור ליקח אותו. וכן אם רוב אותו דבר שהוא גנוב, אין לוקחין אותו. לפיכך אין לוקחין מהרועים צמר או חלב או גדיים.

סחורה שנמכרת במחיר מוזל

האם מחיר זול באופן חריג מעיד על החפץ הנקנה שהוא גנוב? מצד אחד המחיר הזול מעורר חשד, מצד שני המכירה הגלויה לעין כל מעידה שאין באן סחורה גנובה, הרי הגנב מפחד להציג את גנבתו ברבים, כפי שמתבאר במקור הבא:

שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות גניבה, סימן שנת, סעיפים ב - ג

ב. אין לוקחין עצים או פירות משומרי פירות, אלא בזמן שהם יושבים ומוכרים והסלים והפלס בפניהם, שהרי הדבר גלוי ויש לו קול; והוא שיהיה על פתח הגנה.
ג. וכולם שאמרו: הטמן, אסור לקחת מהם.

שאלה

בשוק יש דוכנים המוכרים דיסקים מקוריים במחיר זול במיוחד, האם מותר לקנות מהם?

תשובה

יש להקדים ולומר שיש איסור לקנות חפץ גנוב, ויש בכך משום שותפות עם הגנב. וכן כתוב בשולחן ערוך (חושן משפט, סימן שנו, סעיף יא), "עון גדול הוא, שהרי מחזיק ידי עוברי עבירה וגורם לו לגנוב גנבות אחרות שאם לא ימצא לוקח, אינו גונב". יש גם איסור נוסף, ליהנות מחפץ גנוב, ולכן אסור לרכב על בהמה גנובה.

השאלה העומדת בפנינו האם מדובר כאן בחפץ גנוב? מתשובת הריב"ש (סימן קח) משמע שמחיר זול במיוחד הוא סימן לגנבה "...שהיו קונים הסחורות ממנה בזול פחות משליש בערכם, והייתה אומרת להם להעלים מבעלה, גם אלה עשו איסור, ואף על פי שהייתה נושאת ונותנת בתוך הבית. שלא לחנם היתה מוכרת להם בזול, אלא שכך דרך הגונבים". מנגד נכתב בשולחן ערוך שאם הסחורה מוצגת לעין כל, יש בכך ראייה שאין זו סחורה גנובה.

לכאורה ישנו צד נוסף להקל, שכן מסתבר שהסחורה עברה כמה ידיים, וכאשר ישנו "יאוש" ו"שינוי רשות" - מותר לקנותה. אולם ספר פתחי חושן (גנבה, פרק א, הערה סז) הביא בשם הספר 'ים של שלמה' (בבא קמא, סימן נח), שיש לאסור אף לאחר שינוי. ועוד ניתן לומר שאם בדוכן הזה יש סחורה גנובה באופן קבוע, יש להחשיב את המוכר כגנב עצמו. לכן נראה שישנה בעיה לקנות מדוכן זה היות ושוק עירוני אינו נחשב למקום מסודר שיש עליו פיקוח, ולכן עדיין יש לחשוש שהמחיר הזול במיוחד מעיד על סחורה גנובה.

סיכום

- א. אין להשתמש ברכוש ללא רשות מהבעלים
- ב. מותר להשתמש ללא רשות בחפצים שמקובל לא להקפיד על שימוש בהם (מידת חסידות לבקש רשות מפורשת).
- ג. במידה וניתנה רשות מפורשת בעבר מספר פעמים, ניתן לסמוך על כך.
- ד. כאשר ידוע על חפץ גנוב אין לקנותו, כך מסייעים לגנבים.
- ה. מחיר מוזל באופן חריג מעלה ספק שאולי מדובר בסחורה גנובה, בייחוד שהמכירה מתבצעת בשוק העירוני. על הקונה מוטלת אחריות לא לשתף פעולה עם גנבים גם כאשר הקנייה משתלמת.

א. הצלה בממון חברו

שמואל ב, פרק כג

(יד) וַדָּוִד אָז בְּמִצְוֹתָהּ, וַיִּמְצָב פְּלִשְׁתִּים אֶזְרָא בֵּית לָחֶם :

(טו) וַיִּתְאַוּהוּ דָּוִד, וַיֹּאמֶר: "מִי יִשְׁקֵנִי מִיָּם מִבְּאֵר בֵּית לָחֶם אֲשֶׁר בְּשַׁעַר?" :

(טז) וַיִּבְקְעוּ שְׁלֹשֶׁת הַגְּבֵרִים בְּמַחְנֵה פְּלִשְׁתִּים, וַיִּשְׁאַבוּ מִיָּם מִבְּאֵר בֵּית לָחֶם אֲשֶׁר בְּשַׁעַר, וַיִּשְׂאוּ וַיָּבִיאוּ אֶל דָּוִד וְלֹא אָבָה לְשִׁתּוֹתָם וַיִּסַּךְ אֶתָּם לֵה':

(יז) וַיֹּאמֶר: "חָלִילָה לִּי הִי מַעֲשֵׂתִי זֹאת הַדָּם הַאֲנֹשִׁים הַהֵלֵכִים בְּנַפְשׁוֹתָם", וְלֹא אָבָה לְשִׁתּוֹתָם, אֲלֵה עָשׂוּ שְׁלֹשֶׁת הַגְּבֵרִים :

ספקו של דוד: האם מותר להציל עצמו בממון של חברו?

דוד מתאווה לשתות: 'מי ישקני מים?', גיבוריו מביאים לו מים והוא אינו רוצה לשתותם. מדוע אין הוא רוצה לשתות, מה העניין המסתתר מאחורי הסיפור? הגמרא דנה בשאלה זו:

בבא קמא, ס, ב

ויתאוה דוד ויאמר מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער, ויבקעו שלשת הגבורים במחנה פלשתים וישאבו מים מבור בית לחם אשר בשער [וגו'] - מאי קא מיבעיא ליה? ... רב הונא אמר: גדישים דשעורים דישראל הוו דהוו מטמרי פלשתים בהו, וקא מיבעיא ליה: מהו להציל עצמו בממון חברו? לדוד יש ספק: כיוון שפלשתים מתחבאים בשדה ישראל, הוא רוצה לשרוף את השדה ולגלותם, אבל השדה איננה שלו. פלשתים אורבים לדוד כדי להורגו - האם מותר לדוד לשרוף את השדה של הישראלי כדי להינצל ממוות?

חסקנת הגמרא

שלחו ליה: אסור להציל עצמו בממון חברו, אבל אתה מלך אתה, [ומלך] פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו.

מדברי הגמרא משמע שאסור לאדם להציל את עצמו בממון חברו גם במחיר חייו, היתר יש רק למלך.

דעת התוספות

התוספות ביארו שכל שאלת הגמרא היא רק לעניין חיוב ממון: תוספות, שם

מהו להציל עצמו בממון חברו - איבעיא ליה אי חייב לשלם כשהציל עצמו מפני פיקוח נפש.

לפי התוספות ספק הגמרא מתייחס לצד הממוני: האם אדם שהציל את נפשו בממונו של חברו חייב לו עבור הממון? (מדברי התוספות ברור שמותר להשתמש בממון חברו בשביל להציל את נפשו).

הצלת נפשו בממון חברו היא "הותרה" או "דחיה"

הרב אשר וייס מנתח את שאלת הגמרא: כשהתורה התירה להציל נפשו בממון חברו, האם היא הפקירה את ממון חברו, או שהממון נשאר ממון חברו אבל מותר לו להשתמש לעת הסכנה, כל עוד אין לו אפשרות אחרת והוא עושה זאת בליט בררה (אם הוא מסוגל להימנע מהשימוש ללא רשות - הוא חייב לעשות זאת)?

הרב אשר וייס, מנחת אשר, ספר ויקרא, סימן נ

כשיש מצב של פיקוח נפש ממש אין כלל ספק שמותר ואף חייב אדם להציל נפשו בממון חברו, הגמרא שאלה האם היתר גמור הוא להציל עצמו בממון חברו ואין בזה גדר גזל כלל אלא הוי כעין גדר "הותרה" - דממון האדם כהפקר הוא לגבי הצלת הנפש, וכשם שהבעלים חייבין להוריק ממנו כדי להציל את נפשו בממון של זה - ולפי זה מותר לשרוף את הגדיש למנוע מסתור מן הפלשתים. צד אחר, שאיסור גזילה דחיה מפני פיקוח נפש כשאר עבירות שבתורה אבל מכיוון שזה כעין גדר "דחיה" אין לשרוף גדישו של חברו אלא צריך לטרוח למצוא פתרון אחר.

ב. הצלה בממון חברו בתנאי שישלם

הטור מדגיש שההיתר להציל את נפשו בממון חברו הוא, בתנאי שאחר כך ישלם לניזק את הנזק.

טור, חושן משפט, סימן שנ"ט, סעיף ד

ואפילו הוא בסכנת מוות ובא לגזול את חברו ולהציל נפשו, אסור לו לגזול אם לא על דעת לשלם. ודאי אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש, לכך הוא רשאי לנטול ולהציל נפשו, אבל לא ייקחנו אלא על דעת לשלם.

שתי תשובות מדברי אחרונים

הרב חיים דוד הלוי לומד מדברי הטור שאם אין בדעת הנאנס לשלם לחברו על הנזק, אסור לו להשתמש בממון חברו גם אם זה יבוא על חשבון הצלת נפשו. נראה את דבריו:

הרב חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק ז, סימן סב, עמוד רסג

יש בידי כספים של אדם מסוים שהפקידם... מצבי דחוק מאד כרגע, אני מתבייש לפנות לצדקה... בשבילי זה פיקוח נפש ממש... האם מותר לי לקחת כספו של אותו אדם לשם הצלתי... והלא פיקוח נפש דוחה כל התורה כולה?

מדברך אני מבין שבונתך לקחת כספו שלא על מנת להחזיר לו לעולם, ואולי בכוונתך להכחיש את דבר הפיקדון לגמרי. וזו אינה צריכה לפנים, כי דבר זה אסור הוא לחלוטין. וכי ביצד יעלה על דעתך לגזול כספו של אדם שנתן בך אימון, והפקיד כספו בידיך? ואפילו נתון אתה בסכנת מות אינך רשאי לעשות כן.

וכך כתב הטור (חושן משפט, סימן שנ"ט): "ואפילו אם הוא בסכנת מות ובא לגזול את חברו ולהציל את נפשו אסור לו לגזול, אם לא על דעת לשלם דודאי אין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש, לכך הוא רשאי ליטול ולהציל נפשו, אבל לא יקחנו אלא על דעת לשלם". ומקור הדברים ציין מרן הבית יוסף במסכת בבא קמא (ס, ב)... שמשום פיקוח נפש ודאי שמותר להציל עצמו בממון חברו, ובלבד שיעשה כן על דעת לשלם,

אבל שלא על מנת לשלם אסור להציל עצמו בממון חברו. ברור אפוא, שאין אתה רשאי לקחת כספי הפיקדון של חברך, אפילו אם אתה נתון בסכנת מות, אלא על דעת לשלם לו אחר כך.

אלא שמתוך שאלתך נראה לי, שנחרץ בדעתך לגזול את חברך, ולא העלית על דעתך אפשרות פשוטה זאת לקחת על דעת לשלם.

ומתוך זה נראה (כי לא הבהרת זה במכתבך) שהסכום הוא גדול, או שאתה נתון במצב שבטוח הנך שלא תוכל לשלם לו. ולפי זה אין לך כל היתר לגזול כספו של אדם אף אם בשבילך הוא בגדר פיקוח נפש... שכל האיסור הוא דווקא על מנת שלא לשלם, הא בסתם מותר. ואם אמנם יהיה הדין שאם יודע בוודאות שאין לו מה לשלם אסור להציל עצמו בממון חברו אפילו אם הנגזל עשיר, נצטרך להסביר הטעם בדוחק שהגזול הוא כנוטל נפשו ממנו, שכן הגזל גובל בשפיכות דמים, כאמור "כן אורחות כל בוצע בצע את נפש בעליו יקח".

הרב חיים דוד הלוי מביא מקרה שלא תהיה אפשרות להחזיר אחר כך את הממון. אך מה הדין במצב שלא ניתן להחזיר את הממון כמו במקרה הבא:

הרב יעקב עטלינגר, שו"ת בנין ציון, סימן קע

שאלה

חולה אחד נחלה בחולי נפלא, ועסקו הרופאים ברפואתו ללא הועיל, כי מת בחוליו. ויש שם עוד חולה שנחלה בחולי כזה, ורצו הרופאים לפתוח את המת לראות ענין החולי, למצוא תרופה לאשר עוד בחיים. האם מותר לעשות כן לנוול המת או לא?

תשובה

כיון שאסור להציל עצמו בממון חברו, כל שכן דאסור להציל עצמו בקלון חברו. דכבודו חביב לו מממונו... ואם כן האיך נאמר דמשום פיקוח נפש דהחולה יהיה מותר לבזות ולנוול המת, דמסתמא לא מוחל על בזיונו?

זה לשון הטור שם: "ואפילו הוא בסכנת מוות ובא לגזול את חברו ולהציל נפשו, אסור לו לגזול אם לא על דעת לשלם. ודאי אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש, לכך הוא רשאי ליטול ולהציל נפשו, אבל לא יקחנו אלא על דעת לשלם...". הרי בפירוש, אסור לגזול אפילו להציל נפש אם לא על מנת לשלם... ולפי זה בנדון זה, דלא שייך שישלם לבסוף, דאי אפשר לשלם למת את בזיונו, אסור להציל נפש בבזיון אחר...

הרב אטינגר סובר, כיוון שלא יוכל להשיב למת את מה שלקח ממנו - את כבודו - יהיה אסור לפגוע בגופו גם אם זה עלול לפגוע בחולה.

נזק תוך כדי הצלה בבא קמא דף קי"ז, ב

רודף שהיה רודף אחר רודף להציל, ושבר כלים בין של נרדף בין של אדם, פטור; ולא מן הדין אלא שאם אין אתה אומר כן אין לך אדם שהוא מציל את חברו מיד הרודף.

מדברי הגמרא עולה שבמקרה הצלת אדם יש פטור גורף למציל, ולכן במקרה שהגמרא מביאה, מי שרוצה להציל אדם ולצורך כך תוקף את הרודף ובדרך הזיק גם כלים, פטור.

חיוב נהג אמבולנס ונהג שהזיק בהתראת צבע אדום

הרב משה שטרנבוך, שו"ת תשובות והנהגות, חלק א סימן תתסח

נהג אמבולנס שדרס בדרכו, אף שהיה עסוק אז במצוה להציל חיי אדם, דתלוי אם נהג בזהירות ולא התרשל, פטור, ואם לא נהג בזהירות עוון בראשו. ואמנם כללי הנהגות בנסיעה עם צפירה אינם בכל נהג אחר והוא חייב למהר, אבל ודאי אינו רשאי לסכן אחרים ח"ו בשביל הצלת החולה וגם אצלו ישנם כללי זהירות, ואם התרשל חייב כפרה.

אבני משפט יג, הרב אריאל בראלי

שאלה

כאשר נשמעת התרעת צבע אדום, ישנה הוראה לנהגים מטעם פיקוד העורף לצאת מהרכב ולתפוס מחסה בצד הכביש. באחת מההתרעות האחרונות, מיהר אחד התושבים לצאת מרכבו ולא משך את בלם היד. הרכב הדרדר ופגע ברכב אחר, השאלה האם מוטלת עליו החובה לתקן את הרכב?

תשובה

א. ראשית יש לעמוד על מידת הלחץ אשר נמצא בה הנהג בזמן ההתרעה, ברור שמי שמתיימר לענות על שאלה זו חייב לחוות בעצמו את המצב המדובר. בנוסף לא בטוח שניתן לתת תשובה כללית, הרי כל אחד מגיב אחרת. אף על פי כן כדי להגיע להכרעת הדין יש להחליט על נקודת המוצא. מעתה מי שטוען שהוא מתנהל באופן אחר, עליו מוטלת חובת הראיה.

ב. הציפייה מתושב המתגורר במקום אשר כבר שבע שנים נשמעת התראת "צבע אדום" לדאוג לכך שהרכב שלו לא יסכן אחרים. ישנו איסור מהתורה להזיק ועל כן נדרש מהאדם לנקוט באמצעי זהירות גדולים על מנת שלא יזיק אחרים. רכב אשר מדרדר בירידה וגורם נזק לרכב אחר מחייב את בעליו בתשלום. ניתן לדמות מצב זה למי שהשאיר בלי על אדן החלון ורוח מצויה הפילה אותו למטה, חייב בתשלום (מדין אש).

סיכום

איסור גזל אינו נדחה באופן מוחלט מפני פיקוח נפש (בבא-קמא ס, ב). התוספות סוברים שאף איסור גזל נדחה מפני פיקוח נפש בתנאי שהמזיק ישיב את הממון לבעליו אחרי סיום האירוע, כך גם פסק השולחן ערוך (חושן משפט, סימן שנ"ט, סעיף ד).

רכושו של אדם הוא דבר מהותי עבורו, לכן יש לנקוט בכל הזהירות לפני שמפקיעים ממנו את הבעלות גם לשם פיקוח נפש - זו ברירת מחדל אחרונה. לפני כן חובה לבדוק שאין אפשרות אחרת להינצל. אם הזיק לחברו תוך כדי מאמץ להינצל חייב לשלם נזקו, אך אדם שמציל אדם אחר פטור מתשלום כל נזק.

